

נומריקוז

מסע ביבליוגרפי - גליון 17

אגדת החרם על ספרד / על יוזף רות ועל 'הומניזם' לא מודרני

ספרד שמתך למנוד־ראש...
עליה לבניכם צו עד קץ הימים,
השביעו כל זרעכם הגדולים עם הקטנים
לבלי ישובו לספרד ארץ הדמים,
לבלי תדרוך עוד רגלם בחצי־אי־השפנים.

שורות אלו בשירו של המשורר יל"ג ("במצולות ים") רומזות לאגדה היסטורית שנפוצה בדורו בקרב יהודי אירופה ולפיה לאחר גירוש היהודים מספרד ופורטוגל (1492-1497) נשבעו המגורשים שלעולם לא ישובו עוד לארצות אלו. גרסה אחרת סיפרה כי חכמים שבאותו דור הטילו חרם חמור על כל יהודי שיחזור אי פעם לספרד או פורטוגל. מסיבה זו, כך הוסיפה האגדה, נמנעו יהודים בכל הדורות מלהציג את כף רגליהם בחצי האי האיברי.

האגדה על החרם התפרסמה קרוב למחצית המאה ה-19, וכפי הנראה נדפסה תחילה בעיתונות ובספרות היהודית (כבשירו של יל"ג) ורק משם התגלגלה למקורות רבניים (ראה להלן). בכל מקרה, עד היום לא נמצא תיעוד מפורש על קיומו של חרם יהודי שהוטל על ספרד, הן בספרי חכמים ממגורשי ספרד ובספרות התורנית בכלל והן בספרות הכללית, ולכן רבים הטוענים שמדובר באגדה ותו לא.

מכל מקום, בשלהי המאה ה-19, כשהחלה ההגירה הגדולה ממזרח אירופה למערבה, שטפו המוני פליטים יהודים את מרכזי הערים באירופה בהמתנה וחיפוש אחר מדינות שיקלטו אותם. באותה תקופה פתחה ספרד את שעריה בפני היהודים, כשבשנת 1869 ביטלה באופן רשמי את צו הגירוש. אז הפך סיפור החרם מאגדה חביבה לשאלה אקטואלית ומעשית שהתגלגלה לפתחם של הרבנים. כעת נדרשו הרבנים לפסוק האם מותר ליהודים להגר לספרד.

על אף שאינם מומחים להיסטוריה, נדרשו קודם לברר את השאלה העובדתית הפשוטה: האם הוטל אי פעם חרם על השבים לספרד? בהנחה ואכן הוטל החרם נדרשו הרבנים להכריע בשאלות הבאות: האם החרם עדיין בתוקפו? את מי הוא מחייב (אולי רק יהודים ספרדיים?), והאם ניתן להתיר חרם מסוג זה בשל צורך השעה?

סוגיה זו שבה וניעורה בעקבות גל הפליטים שיצרה מלחמת העולם הראשונה, ופעם נוספת עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה. לאחר השואה חזר הנושא לכותרות, כאשר נשמעו קולות רמים שדרשו להטיל חרם על גרמניה. הטוענים לכך הרבו להשתמש בתקדים היסטורי: החרם שהוטל על ספרד.

גם בפולמוס הסוער שפרץ בישראל על הסכם השילומים עם גרמניה הוזכר סיפור החרם בעיתונים, ובהמשך, בסאגה המתמשכת של יחסי ספרד-ישראל, נזכרה שוב האגדה מפעם לפעם.

בעהונות היהודית באמריקה סתנהל זה |
חדשים ויכוח על וחם, על יחס היהודים
אל גרמניה "החדשה", (שלאחרי היטלר),
הנמצאת, כביכול, תחת הדרכתה, מרותו
ופיקוחו של המנהיג הסוציאליסטי הידוע
ד"ר שומאכר, בעוד מוצבינו
(כינוי הספרותי של העיתונאי הידוע ד"ר
ב. הוסמן) ב"פורווארטס" סובר, שבעל-
כרתנו צריכים אנו להתאמץ ולהתגבר על
מכאובינו ופצעינו ולעזור לשומאכר
לקומם את גרמניה החדשה (תינו: הסר
ציאליסטיה) ולשרש את הנאציות מלכות
הדור הצעיר — סובר לייזיק ב"טאג"
אחרת: על מנהיגי היהדות וגדוליה מוטל
חוב קדוש להכריז חרם על גרמניה "החד-
שה" (שהיא, למעשה ישנה-נושנה) כמו
שעשו זאת לפני 500 שנה, לגבי ספרד,
— חרם על אדמתה, אוירה ואנשיה. גר-
מניה של היום, אומר לייזיק, לא רק רר-
חשח אהדה למנהיגי הנאציזם — בין אלה
שהועלו על הגרדום ובין אלה שמסתתרים
אישם במחתרת — אלא אף מוסיפה ללכת
בדרכה, שתתן לה היטלר וסיעתו.

עיתון 'דבר', יום רביעי 7.7.1948

ד"ר טרסקובר אווז בשתי הקצוות:

מר"מ ישיר לפצויים עם גרמניה וחרם כדוגמת חרם ספרד

— מאת סופרנו בירושלים —

בדרישה שממשלת ישראל תפתח במשא ומתן ישיר בדבר קבלת פיצויים, עבור הרכוש היהודי השדוד בגרמניה, יצא אתמול ד"ר א. טרסקובר, מראשי הקונגרס היהודי העולמי, בהוצאה שנשא אתמול בירושלים.

ישראל אחרי פושעי מלחמה כדוגמת המקרה בחיפה.
הוא תבע משלטונות ישראל להכין רשימה מלאה של הפושעים הנאציים ולשלחה לכל ממשלות העולם, כן דרש להטיל חרם על גרמניה כדוגמת החרם שהוטל בשעתו על ספרד.

הוא האשים את שלטונות הכבוש שלא עשו מאומה לחקן את המעצות שנעשה להם היהודי, ולא קיימו את הבטחותיהם להעניש את פושעי המלחמה הנאצים; ולא זו בלבד אלא, גם החזירו את ראשי הפושעים לעמדות המפתח במנגנון הממשלתי, כן דרש ד"ר טרסקובר, לחפש בקרב יהודי

עיתון 'חרות', יום ראשון, אוגוסט 20, 1950

לאחר שהוחמצה בעבר הזדמנות לקשרים דיפלומטיים מפשייר הקפאון ביחסי ישראל ספרד

— מאת מ. דרומי —

אם אמנם תיודענה גם תוצאות מעשירי לרבי ריו של שר החוץ הספרדי, דיוסרו הממשלונים המנהלים בדרך ה"נורמאליזאציה" של יחסי ספרד וישראל, כי אז יתאזר זה סיום לסרק מורכב למדי בהיסטוריה של שתי אומות דעות ארצות. אפשר לומר, כי במיכלולי היחסים הזה נאבקי מאז ומעולם שתי גישות. האחת, ביקשה להעלות את זכר, תור הז'נר, כאשר פרוח התרבות היעברית על אדמת ספרד, וגדולי השירה וההגות של עם ישראל הסתופפו בה, ומושלים ידועים שם, מוסלמים ונוצרים גם יחד, קירבו אליהם את חכמי ההגות וההפקידו בידיהם כהונות בכבודות. השניה, שמה את הדגש על השכח היסורים, שירדו על ראש עמנו בגלות ספרד, על האינקוויזיציה ומוראדור חיה, על גירוש ספרד (1492) — שבתולדות העמים נכרך בגילוי אמריקה — ועל האיסור ש'אסרו ראשי האומה בימים ההם על כל יהודי להציג את כף

רגלו על אדמת הארץ שהקפאה את אחיו.
כשנסודה מדינת ישראל, עדיין היתה ספרד בחוקת, מנר, רה"ב בקהיליית העמים. היא לא הוכנסה לאו"ם האפשר היה לשמוע, מעת לעת, נאומים בגנות שליטה, כשהנ נישאים עלי ידי מדינאים משני המחנות, ממורת וממערב גם יחד. אמר גם, נאומים אינם תמיד ערובה למעשים, ולא תמיד המלים הן בוטות עולות בקנה אחד עם המהשבות שמאחורי מסך ה'מלל. אולי זו הסיבה לכך, ש'הקאודיליו (המנהיג) פראנסיס קו פראנקו אי ברהאמונדה ה'סיף לשבת לבטח על כסאו. פראנקו היה אחד מן הגנ'ראלים שמרדו בשלטון החוקי של ספרד ב-18 ביולי 1936 (ו' ליתר דיוק: ב-17 ב, כאשר פוצה ההתקוממות הצבאית ב'מארוק הספרדית, ומשם עברה לחצי האי האיברי עצמו). ארי תה שעה היתה ספרד רפובליקה חוקתית, שבפברואר אותה שנה נערכו בה בחירות כלליות ל'קורטס (בית הנבחרים), ונבחר זנתה, "החזית העממית", שליכ

דה את כל היסודות הדימוקראטיים והשמאליים, לרבות הקו'מוניסטים, בנצחון. הנוש הימ'ני, שבמסגרתו נחלכדו גם ה'מלונכים — עד 1931 היתה ספרד מלוכה, אך נאביב אותה שנה נאלץ המלך אלפונסו ה'13 לצאת את הארץ לנוכח הגל ה'גואה של התנגדות למישטר המונארכיה המוסחת — וה'פאשיסטים לשלחותיהם, ידו היתה על התחזונה.
מלחמת האזרחים בספרד ה'תה ארוכה יותר ועקובה יותר מ'דום מכפי שנתכונן מחולליה. סבורים היו, כי ה',פרונאציז'י' מנטר' הצבאי ה'יה, כפי חמי'סורת הספרדית, קצר וזותק, הגנראלים יקחו את השלטון ל'ידיהם, ימגרו את הממשלה ה'פרלמנטארי ויכוננו דיקטאטור רה לבושת'מדי, שמאחוריה בעלי'הו ובעלי האחוות ה'גדולות, וכמרבן, הכנסיה הקא'תולית — כוח אדיר בספרד ו'בעל נטייה ריאקציונית מובה'קת. אבל החשבונות נשתבשו. הפועלים, האיכרים, המוני ה'אזרחים הזעירים, שמרו אמו'נים לרפובליקה, אף כי דמו'תה של, "לה נינה בוניטה" — הילדה הנאוות — גשתנשה ב'מרוצת השנים, וכאשר נכנסו למערכה גם המעצמות הגדו'לות, נהפכה מלחמת האזרחים

בגלל האונת'מטוס, שסילקו עוד בראשיתו של המרד את המנהיג המיועד, הגנראל סאנ'הורחו — בנשק ובאשוי'צבא. דיוויזיות שלמות של הצבא ה'איטלקי הגיעו לספרד, גרמ'ניה הנאצית שיגרה לפראנקו עורה בכל דרך ומכל סוג. ב'חית המועצות סייעה לרפוב'ליקה — בנשק וביועצים אף היא, ולא פחות מזה על ידי אירגון, "הבריגאדה הבינלאו'מית", חיל מתנדבים מכל קצות תבל.
בין מתנדבי, "הבריגאדות" — שמנו כ-40 אלף איש — היו יהודים רבים (כזכור, זקף ישראל בר הזמנות לזכותו ה'תחפת פעילה במלחמת ספרד והציג עצמו כקצין לשעבר ב'בריגאדות הבינלאומיות", ה'ית'זוהר שאפפה את ראשו ימים רבים עד שגביעו מצפוי' (ניו).
בין המתנדבים היו גם מאות ארצישראלים — רובם המכ'רע קומוניסטים, אך לא רק הם בלבד. בישוב נטוש היה פול'מוס חריף בעניין ספרד. תנור עת העבודה תמכה, כמובן, בלב ונפש במאבקם של הרפובלי'קנים, אך גרסה, כי בימים ה'נסערים ההם — ימי, "המאור'עות" — קודמת ההתייבבות להגנת הישוב בארץ להחנוד

פראנקו, כאמור, ביצח וכוון שלטון של יד חזקה, בחי'סור'הר וסתימת פה, כיליון חל'לום — ברעב ובהרס — מוטי'לום היו בין עוי'החורבות ב'ספרד, אבל במלחמת העולם השנייה, עם כל האהדה שגילה הקאודיליו כלפי מדינות, ה'ה, ציר' ועם כל העזרה שהושיט להן על גבי השולחן ומתחתיו, השכיל לא להיגרר להשתתפות פעילה בה. הוא שמר על נייט'ראליות רשמית, ואפילו נימים הקשים של קיץ 1940, כאשר מוגרה צרפת והיטלר תבע ממ'נו בחזקה לעשות את הצעד שאחריי אין תורת עוד, לא נפל במדי יתור מדי והיה האיש, שמסורת'העם מייחסה את תבונתו. הצוננת להיותו זרע למשפחת מאראניס'אג'ו'סיס. ואם בשנת 1945 גזרו מדינאי החבל חרם ונידוי על שום הפאשיזם שלו וכיוצא ב'אלה עונות, השכיל להבין, כי הזמן יעשה את שלו. כיום ספרד היא חברה בכבדה בא'רות המאוחדות, חוליה ב'שלשלת ההגנה האסטרטגית של ארצות הברית. הנוש ה'מורתי, ששיקף את מאדריד של פראנקו ללא גבול — מתי'נדבים ספרדיים עשו לימין ה'גרמנים בחזית רוסיה, במסגרת ה'דיוויזיות הכחולה' ימי ה'

עיתון 'מעריב', יום רביעי, 11.03.1970

עיתון 'הצופה', 3.4.1992

לאחרונה פרסם ידידי הרב יחיאל גולדהבר חוברת מעניינת בשם 'לשאלת החרם על ספרד', ובה סקר בהרחבה את פרשת החרם, תוך ניתוח תשובות הרבנים שעסקו בסוגיה זו, ואף פרסם חומרים בלתי ידועים בנושא זה.

לצורך ההמחשה, אצרף כאן רשימה חלקית של רבנים שעסקו בשאלה זו (מתוך החוברת הנ"ל):

רבי מאיר אריק, רבי מנחם זמבא, רבי אברהם יצחק הכהן קוק, רבי צבי הירש מייזליש, רבי יעקב מאיר בידרמן, רבי צבי יחזקאל מיכלזון, רבי מרדכי ליב וינקלר אב"ד מאד, האדמו"ר רבי חיים אליעזר שפירא ממונקאטש, רבי אפרים בליצר, רבי יחיאל יעקב ויינברג, רבי שלמה אהרן ורטהיימר, ועוד.

ברצוני כאן להביא הוספה מעניינת על מחקרו של הרב גולדהבר, מתוך ספרו של יוזף רות "יהודים נודדים" שתורגם לראשונה מגרמנית לעברית ויצא לאור לפני כשנה (נובמבר 2011) על ידי הוצאת 'סמטאות' הירושלמית.

יוזף רות, סופר ועיתונאי יהודי אוסטרי ממוצא גליציאני, שלאחרונה זוכה לעדנה מחודשת. לאחר מלחמת העולם השנייה הגיע לברלין, שם עבד כעיתונאי, אך עם עליית הנאצים יצא לגלות ולבסוף מצא את מותו במאי 1937, לאחר שהתמוטט בבית קפה פריזאי, כנראה בשל שתיינותו הכרונית.

הספר 'יהודים נודדים' הנו יצירה מיוחדת במינה על תופעת ההגירה היהודית מהמזרח למערב. מלבד היותו מסמך תיעודי מרתק, הוא כולל גם ביקורת חדה ונוקבת על ההתנכרות והיחס המתנשא של אזרחי מערב אירופה, ובפרט היהודים שבהם, כלפי אחיהם המזרח-

אירופים. המחבר מצהיר בהקדמה לספרו כי "הספר לא נכתב למען אותם מערב-אירופים הסבורים שעצם העובדה שגדלו בבתים מצוידים במעליות ובחדרי שירותים בעלי אסלות נשטפות, מקנה להם את הזכות להשמיע בדיחות גרועות על כינים, פשפשים ופרעושים, שאיתרע מזלם להיוולד ברומניה, בגליציה או ברוסיה", ומביע תקווה שעדיין נותרו במערב אנשים "הרוחשים כבוד לכאב, לגדולה האנושית ולזוהמה המלווה את היסורים באשר הם; מערב-אירופים שאינם גאים במזרנים הנקיים שלהם; המרגישים שביכולתם לספוג הרבה מהמזרח, והיודעים אולי שגליציה, רוסיה, ליטא ורומניה הן כר צמיחה לאנשים גדולים ולרעיונות גדולים..."

המהדורה הראשונה של הספר נדפסה ב-1927. כעבור עשר שנים, בשעה שרות עמד להדפיס בשנית את הספר, השתנתה המציאות ללא היכר, ואם בתחילה היו יהודי המזרח הזקוקים להגנה, כעת נזקקו יהודי המערב להגנה לא פחותה. רות מתייחס לשינוי הזה בהקדמה שכתב במיוחד למהדורה השנייה ובה תיאר את סבלות היהודים בגרמניה שאחרי עליית הנאצים. למהדורה השנייה הוסיף גם 'אחרית דבר'.

כעת נחזור לנושא שבו פתחנו. רות מתייחס לחרם על ספרד שלוש פעמים בספרו.

פעם אחת בגוף הספר. ראשית, הוא מספר כי על החרם, שאמנם הטילו רבנים, מקפידים גם יהודים שאינם דתיים. אחר כך מוסר ידיעה מפתיעה: החרם עומד להתבטל בקרוב!

אילו אפשרויות יש אפוא ליהודי מזרח-אירופה?

לספרד אין הם נוסעים.

קללת החרם של הרבנים רובצת על ספרד מיום שנאלצו היהודים לעזוב את הארץ הזו. גם היהודים הלא־דתיים, היהודים "המשכילים", נשמרים מפני נסיעה לספרד. רק השנה תפוג קללת החרם הזו.¹⁹

שמעתי מכמה סטודנטים יהודים ממזרח-אירופה שהם רוצים לנסוע לספרד. טוב יעשו אם יעזבו את האוניברסיטאות בפולין, שיש להן מכסות קבלה לסטודנטים יהודים, ואת אוניברסיטת וינה, שגם צרות אופקים שולטת שם נוסף על מכסות הקבלה ליהודים, ואת האוניברסיטאות בגרמניה, שהסטודנטים שותים שם בירה בלי הרף.

19 ככל הידוע, בימי הביניים המאוחרים הייתה אמנם מסורת של חרם מצד היהודים על ספרד עקב הגירוש הידוע של יהודי ספרד, אך לחרם הזה אין כל עדויות בכתב, ואף לא היה לו תאריך תפוגה ידוע.

לא ברור לי למה התכוין כאן רות. ידוע שבין שתי המלחמות עסקו רבנים בשאלה זו. הרב גולדהבר כותב כי "בשנת תרפ"ג כבר עוררה השאלה [=על החרם] גלים והכתה הדים בעולם הרבני...", אך האם ידע רות על החלטה ספציפית שהתקבלה על ביטול החרם?!

ב'אחרית דבר' למהדורה השניה (שנדפסה כאמור ב-1937) חוזר שוב רות על הידיעה ש"החרם היהודי הגדול על ספרד אמור להתבטל בשנים אלו" ובאופן מפתיע, מהרהר על האפשרות שמלחמת האזרחים בספרד היא לא פחות מאשר עונש משמים על גירוש ספרד!

אני רואה לאסור רק את היהודים והאזרחים וכל היהודים
האזרחים לא צריכים לדעת מה יהיה אצלם
הלא רשמי

ולבסוף, ברצון רב אני ממלא את חובתי ומבקש להסב את תשומת לבו של הקורא היקר לכך שתנאי החיים של היהודים ברוסיה הסובייטית, כמו שניסיתי לתאר אותם בפרק האחרון, ודאי השתנו. מספרים ונתונים אינם עומדים לרשותי. את הנתונים שכללתי בחיבור האחרון אספתי במהלך סיור לימודי שערכתי ברוסיה הסובייטית. בנתונים הלא־מהימנים שהייתי אולי יכול לקבל ממוסקבה איני יכול להשתמש, אם ברצוני לכתוב עדות לפי מיטב ידיעתי ומצפוני, מפני שנתונים אלה הם מגמתיים. אבל אני בטוח שבגישתה העקרונית של רוסיה הסובייטית כלפי היהודים לא השתנה דבר. והגישה העקרונית הזו היא שחשובה; לא המספרים.

אולי יורשה לי להצביע בנקודה זו על המאורע הנורא ביותר של השנה האחרונה, תוך התייחסות למידע שהבאתי על החרם שהטילו הרבנים על ספרד לאחר גירוש היהודים משם: הכוונה היא למלחמת האזרחים בספרד. ודאי רק קוראים מעטים ידעו שהחרם היהודי הגדול על ספרד אמור להתבטל בשנים אלו, השנים של מלחמת האזרחים. מובן שאסור לי להתיימר ליצור קשר ברור בין קללת החרם

המטפיוזית לבין המציאות האכזרית כל כך. ובכל זאת, אני מניח שלא יהיה זה חסר אחריות מצדי להצביע על עובדות מפתיעות אלה.

איני רוצה חלילה להתנסח כך שיסיקו מדברי את הדבר הזה: ברגע שתפוג קללת החרם, ייפול על ספרד האסון הגדול ביותר שידעה מעולם. כל רצוני הוא שיִדעו כי הצבעתי על צירוף הזמנים הזה, שהוא ודאי יותר מאשר קוריוז בלבד. וכן ברצוני לצטט את המשפט של אבותינו: "בית הדין של אלוהים נועד בכל שעה, פה למטה ושם למעלה." ייתכן שיחלפו מאות שנים – אבל מגזר הדין אין מנוס.

יוזף רות, יוני 1937

[אינני יודע לאיזה "משפט של אבותינו" כוונתו של רות. אני מניח שיש כאן תרגום מעברית לגרמנית של מאמר חז"ל כלשהוא על "בית דין של מעלה", שעבר כעת תרגום נוסף לעברית והרחיק אותנו יותר מהמקור].

הפעם השלישית בה מוזכר החרם על ספרד, היא בעקבות אגדה מקסימה ששמע רות מיהודי ספרדי קשיש על שני יהודים שחצו בטעות את הגבול לספרד ועל גורלם המעניין. הקשיש לא התנגד שילדיו יגורו בספרד וגם לא ידע שההומניזם כבר לא מודרני.

יעברו עוד כמה שנים. יהודי מזרח-אירופה יגיעו לספרד. מעשיות עתיקות מספרות במזרח-אירופה על שהותם הארוכה של היהודים בספרד. לפעמים נדמה שיש איזה געגוע שקט, געגוע מודחק אל הארץ הזו, שמזכירה כל כך את המולדת העתיקה, את פלסטינה.

כמובן, אין למצוא ניגוד גדול יותר מהניגוד בין יהודים ממזרח-אירופה לבין יהודים ספרדים. היהודים הספרדים בזים ליהודים האשכנזים ככלל, וליהודי מזרח-אירופה במיוחד. היהודים הספרדים גאים בגזעם העתיק האצילי. נישואים בין יהודים ספרדים ליהודים אשכנזים הם נדירים, ונישואים בין יהודים ספרדים ליהודים ממזרח-אירופה כמעט אינם מתקיימים.

אגדה עתיקה מספרת על שני יהודים ממזרח-אירופה שנדרו ברחבי תבל כדי לאסוף כסף לבניית בית כנסת. הם חצו את גרמניה ברגל, הגיעו אל גדות נהר הריין, המשיכו במסעם לצרפת וביקרו בקהילה היהודית העתיקה בצרפת,

במונפלייה. משם נדרו מזרחה, בלי מפה ובלי להכיר את הדרכים, ולא ידעו היכן הם נמצאים. לילה אפל אחד נקלעו לספרד המסוכנת עד מוות, ושם היו הורגים אותם אלמלא דאגו להם נזירים אדוקים ממנזר ספרדי אחד. הנזירים הזמינו את היהודים לפולמוס בנושאי דת, שמחו מאוד על שהיהודים מלומדים כל כך, הביאו אותם בבטחה בחזרה אל מעבר לגבול, ואף נתנו להם מטיל זהב לבניית בית הכנסת. כשנפרדו מעליהם נאלצו היהודים להישבע באוניהם שאמנם ישתמשו בזהב לבניית בית הכנסת.

היהודים נשבעו שכך יעשו. אבל הנוהג (גם אם לא חוק הדת) אוסר עליהם להשתמש לענייני קודש בזהב שקיבלו מידי מנזר, גם אם המנזר נהג בהם בירידות. זמן רב הרהרו ושקלו ולבסוף הגו את הרעיון לצור ממטיל הזהב כדור של זהב ולהציב אותו על גג בית הכנסת, כמעין מזכרת סמלית. כדור הזהב הזה עדיין מפיץ את זוהרו מגג בית הכנסת. והוא הרבר היחיד שעוד קושר את יהודי מזרח-אירופה למולדתם העתיקה, ספרד.

את הסיפור הזה סיפר לי יהודי קשיש אחד. הוא היה סופר סת"ם במקצועו, יהודי ספרדי, ירא שמים, חכם ועני. הוא התנגד לציונים.

"עכשיו, " כך אמר, "יתבטל החרם נגד ספרד. אינני מתנגד שנכדי יסעו לספרד. לא תמיד היה שם רע ליהודים. בספרד חיים נוצרים יראי שמים, והיכן שיש נוצרים יראי שמים גם יהודים יכולים לחיות. שכן יראת השמים היא עדיין בטוחה יותר מהומניזם מודרני, כביכול. "

הוא לא ידע, האיש הקשיש, שההומניזם שוב אינו מודרני. הוא לא היה אלא סופר סת"ם אביון.

האם הסיפור על היהודים שהגיעו לספרד ידוע ממקורות אחרים, והיכן התקיים בית הכנסת שבראשו כדור זהב? אולי אחד הקוראים ידע לספר לנו.

~ רוב תודות להוצאת **סמטאות** על הרשות להשתמש בצילומים מהספר.

דרשו את שם העיר

על "בונה זרת" שב"ארג-נטיעה", ק"ק שווארצע-טומאה וערים "יהודיות" נוספות

מנהג נפוץ בקרב היהודים לשבש במכוון את שמה הלועזי של עיר מגוריהם בגלות ולהקנות לה משמעות יהודית, לעתים מתוך רצון להשתבח במקומם ולעתים מסיבות אחרות.

כך לדוגמה, המליצו יהודי פולין על ארצם בגאווה: "פה-לן-יה", ועיר הבירה "קראקא" הפכה בשפת המליצה ל"כרכא דכולא ביה".

ובאותה שיטה:

פוזנא = "פז-נאה".

אוסטרהא = "אות תורה".

יערוסלאב = "יראת לב".

פרעמיסלא = "פרי-אמת-לה".

וילנא = "וילון נאה".

הוראדנא = "הר אדני".

אבל לעתים נדרש השם לרעה. דוגמה אחת: המשכיל יצחק בלומנפלד (1812-1890) מבקש במכתב ליש"ר מגוריציאה "להודיעני מכת של הבעש"טנים המתארים את עצמם חסידים במדינתך...", ומוסיף: "ותדע אדוני כי גם במדינתנו לא גברה ידם, זולת בערים קטנות ובמערות פריצים, אשר כל יושביה אנשי יער ושכורים עצומים (ווא-לא-חיי) וערבות מדבר...".

הקטע שבסוגריים (במקור) הוא כמובן מליצה לגנאי על האזור המכונה 'ולאכיה'.

היו שנמנעו מסיבות דתיות להעלות על דל שפתיים את שם המקום.

דוגמה בולטת היא העיר סאטמאר (בגרמנית: Sathmar) היא סטו-מארה (ברומנית: Satu Mare). תרגום השם ברומנית (לפי ויקיפדיה, ולפי 'Google translate') הוא "הכפר הגדול/הגבוה", אך כנראה בגלל החשש מהקונוטציה הנוצרית ל"סנט מריה" (מריה הקדושה), נהגו רבני ואדמו"רי סאטמאר לחתום "סאקמאר" באות ק' (שיבוש מכוון זה נוהג עד היום אצל חסידי סאטמר, עשו חיפוש "סאקמאר" במרשתת ותווכחו).

Bátorkeszi, I. Jahrgang.	EMEK HALOCHOH	5681. Nison No. 4.
Halbjährig K 14.—	Zeitschrift für talmudische Abhandlungen.	Einzelnummer K 2.50

כעתי מה באמאדקס הדש ניסן תרפ"א לפ"ק. י"ל טדי חדש בחדשו ע"י העורך ישראל בהגדר קאפל רייך נ"י	עמק הלכה אסיפת זקנים וחכמי הדור הי"ו	לפרש ולבאר כל חמירא בשיטות הש"ס ופוסקים ולמצוא פתרונים למשאלות החיים עפ"י התורה והדת.
--	--	--

שפתי ישנים
 — יב —
 העתק מכתב שכתב הרב הנאץ הצדיק מו"ה
 יודא ניו וצ"ל שה"אביד דק"ק מאקמאר.
 חסד ה' יסובבנו וכאישועין יוציט ליה חייב גמ"ל בנשיק
 דב' המופלג אהובי כבני בית אברהם הנזך ש"י פרי"ם.
 תאמין לי אהובי כבני וכו' והלכות שחשט'
 אחרי וכתבד ולא נאלתי דה יכתבד ההט'

והה"ח דיהוסיפ הוא ג"כ רב יחודי והוא
 קצ"ל דנועמד מעבד ולפ"י בלונדון אין ונקום
 לבאורי לקושי הפ"י כאן דה"ק מכל לנודרס
 נוספתה וכו' דכחנים נעטלין דילמא רק לזרם
 וכו' נעטלין לקונוש נעטלין הכחנים. ונה סנציא
 רח"י נקוף עירובין לענין כלי סדר אינה רח"י
 לכי הניל ד"ל כיון דקו"ל לע"ד גימק סירה
 בפה וכלי אינו נעבד וכו' וק"ל. ולהניל כיון
 דנועמד חכמים ונועמד הישרא' נעבד הקרבן

על האדמו"ר רבי חיים מצאנז מסופר כי נמנע מלהזכיר בפיו שמות לועזיים של ערים:

ה

זקני החסידים היו מספרים שלא פעם שמעו מפה קדשו של זקה"ק בעל "דברי חיים" זי"ע שנאנח ואמר "איך לוקחים בחזרה את הזמנים ההם כשהייתי רב בעיר הקטנה (כידוע היה דרכו בקודש של מרן בעל דברי חיים שלא להזכיר במפורש שמות ערים לועזיים כי רבים מהם נקראים ע"ש עכו"ם וכומרים שלהם ולא רצה להעלות שמותם על שפתו, זולת מספר ערים שנקב בשמותם ונתן להם פירושים בלשון הקודש, כגון "יעריסלאוו" שאמר שזה תיבת "יראת-לב" ו-"ריישע" הוא דומה למלת "רישא". וכשרצה להזכיר שם העיר טורנא היה אומר בלי הרי"ש דומה היה למלת "תנא" שבגמרא. ועוד כהנה. ואת הערים שלא רצה להזכיר את שמם דיבר עליהם רק ברמזים שונים, ואת רודניק היה מכנה תמיד "ראס קליין שטעטלע") והייתי מחזיק ידי האחת על כתפו של ר' הירש יוסף וידי השניה על כתפו של ר' אלימלך".

אמרות צדיקים, ירושלים תשנ"ה, עמ' סג

דוגמה ידועה אחרת היא העיר דויטשקרויץ (Deutschkreutz) שבמחוז בורגנלנד, בה התקיימה קהילה יהודית ותיקה. בפי היהודים ידועה העיר כ"צעהלים". מאחר ופירוש השם דויטשקרויץ הוא "צלב גרמני" ביקשו היהודים להימנע מלהזכיר שם זה, ותחת זאת כינו את ה"צלב" בכינוי המקובל לעבודה זרה: "צלם" (שקיבל תעתיקים יידיים: צעלם, צעלים, צעהלים).

מעניין שבתעודה עתיקה שנרשמה ב"פנקס צעהלים" (והובאה בספר הזכרון 'קהלת צעהלים וחכמיה', בני ברק תש"ס) אנו מוצאים בשורת החתימה: "היום יום ו'... תפ"ה ל[פ"ק] בק"ק **צלם אדם**". בהמשך שם חתימה נוספת: "חותם פה ק"ק **צעלים אדם**".

[אולי יש כאן גם רמיזה אנטי-נוצרית לכך שהצלם = ישו הנוצרי הוא צלם **אדם** ולא צלם **אלוהים**].

דרך אגב, כינוי דומה קיבל המטבע האוסטרי "קרייצר", שאף שמו נגזר מן המילה צלב, שנקרא בפי היהודים "צעלמער" ובקיצור "צ"ל".

קרייצר = צעלמער (צ"ל)

את העיר בילה-צרקווה, שתרגום שמה "כנסיה לבנה", נהגו היהודים לכנות בשם "שדה לבן" ובינם לבין עצמם קראו לה בסרקזם: "שווארצע טומאה" (=טומאה שחורה). [תודה לדוד אסף על העזרה].

לעובדה זו היתה גם השלכה הלכתית. כידוע ישנה הקפדה לכתוב בגיטין את שם המקום בו נכתב הגט בצורה מדויקת. הקפדה זו הולידה ים של דיונים בספרות השו"ת והפסיקה, שעיקרם בירור טכני על צורת הכתיבה הנכונה של שמות ערים שונות. גם שמה של "שדה לבן" נדון באותו הקשר.

הרב הלל פוסק מוסר בכתב העת שלו "הפוסק" (שנה יג, תשרי תשי"ב, חוברת קמג) כי רבנים רבים נהגו לכתוב רק את שמה הלועזי של העיר, מבלי להזכיר את הכינוי היהודי ואת כינוי הגנאי ביידיש, ומאידך מוסיף עדות הפוכה ששמע מפי הרב צבי קופשטיק שהיה רב במקום ולגרסתו כתבו בגיטין: **"שדה לבן דמתקריא [=המכונה] ביעלא צערקוב וכל שום דאית ליה [=וכל שם שיש לה]**". כשהמילים האחרונות רומזות לכינוי "שווארצע טומאה" שאותו **"לא יכלו לכתוב משום איבה ומשום הצענזורה, ולכן הבליעו שם זה במילת 'וכל שום'..."**

אזכור מפורש בדפוס של השם "שווארצע טומאה" מצאתי בתשובה הלכתית שנדפסה בספר השו"ת של רבי חיים הכהן רפפורט, רבה הנודע של העיר לבוב (למברג) שבגליציה.

בסוף הספר נדפס "קונטרס שאלת חכם" עם תשובות מרבנים שונים בני התקופה, וביניהן נמצא מכתב התנצלות מעניין שכתב רבי אריה ליב ב"ר בנימין, רב בעיר מאריאמפול (Marijampolė) שבליטא, אל רבי חיים רפפורט אב"ד לבוב.

העיר מאריאמפול נקראה על שם מריה - אמו של ישו הנוצרי, ובשל כך היו מיהודי המקום שנקטו שינוי קל של אות אחת, כפי שמספר רבי אריה ליב:

"שם העיר ע"פ כתבי הע[ר]ו[ני]: מריאמפאליא, וכן בפי אנשי עמי אשר אני יושב בתוכם... אך מקצת אנשי בני עמינו בני ישראל מכנין שם הנ"ל וע"י כינוי נסתר המ"ם וקוראין בנו"ן לכנות לגנאי, ועיקר השם כפי הע[ר]ו[ני]...".

לא ברור לי בדיוק כיצד שינו היהודים את שם העיר (אולי כינו אותה "נאריאמפול", כי ביידיש "נאר" = טיפש).

בכל מקרה, מן המכתב עולה שר"ח רפפורט התרעם על רבי אריה ליב ממאריאמפול שנהג לכתוב בגיטין שסידר את שם העיר המקורי, ולא את הכינוי היהודי. רבי אריה ליב טורח להבהיר לו שרק מיעוט של יהודים משתמש בכינוי הגנאי, לכן השם הנכון לכתובה הוא השם המקורי וממילא הגט כשר. בתוך הדברים מזכיר רבי אריה ליב גם את "שווארצע טומאה" וטוען שהמקרה אינו דומה:

"ויש רוצים לדמות הדין שלי למקום עיר א' [חת] ששמה שווארץ טומאה בלשונינו ולפי לשונם יש לה שם אחר, אין הנידון דומה לראיה, שמה אין איש א' [חד] מישראל קורא כפי שם העכו"ם... ועתה מורינו ורבינו אל יאשימני חנם ע"פ מגידי דוברי שקר...".

ולמי שתהה מהו התעתיק הלועזי של "שווארץ טומאה", אז הנה הוא: Shvarts-Timeh. כך לפחות על פי מסד הנתונים של **JewishGen**:

Modern Town & Country	Other Names
 Bila Tserkva , Ukraine 49°47' N 30°07' E 48 mi SSW of Kyiv	Bila Tserkva [Ukr], Belaya Tserkov [Rus], Shvarts-Timeh [Yid] , Bila Zerkwa [Ger], Biała Cerkiew [Pol], Sdeh Lavan [Heb], Shwartz Timme, Belaja Zerkow, Belaia Tserkov, Biala Tserkov
 Bila Tserkva , Ukraine 47°57' N 23°55' E 343 mi WSW of Kyiv	Bila Tserkva [Ukr], Fehéregyháza [Hun], Bilá Cirkev [Slov], Vais Feld [Yid], Biserica Alba [Rom], Sdeh Lavan [Heb], Bila Cerkva, Tiszaféjéregyháza, Tiszafeyeenyhaz, Feketetisza
 Nesterov , Russia 54°38' N 22°34' E 597 mi W of Moskva	Nesterov [Rus], Stallupönen [Ger], Stalupėnai [Lith], Ebenrode [Ger, 1938-46], Stołupiany [Pol], Shtallupėnen
Number of matches = 3	

וכעת, לכינוי המוזר שמתנוסס על ספריו של רבי יקותיאל ווייס מטיסא-פירעד שבהונגריה. בנו של רבי יקותיאל, תושב בואנוס איירס שבארגנטינה, מימן והדפיס את ספרי אביו. בשערי הספרים כינה את בואנוס איירס בשם מקורי: "**בונה זרת**". מדוע? אינני בטוח. כנראה שחיפש מילים בעברית הדומות בצליליהן ל"בואנוס איירס".

ספר

"שלום" רב

מאת יקותיאל ווייס

הובא לדפוס על ידי בנו

חיים יעקב וילר

בונה-זרת עיר המלוכה לארץ ארגנטינא

שנת ש'ל'ו'ס' ב'ר'כ'ה' ט'ז'ב'ה' ו'ח'י'י'ס' לפ"ק

ספר שלום רב – בונה זרת, תרצ"ט

בונה-זרת עיר המלוכה לארץ ארגנטינא

בספר אחר שלו, "דבר המלכה" (בודפסט תרצ"א), מצאתי שנוסף גם כינוי עברי לשמה של ארגנטינה: "ארג-נטיעה". הנה:

הובא לדפוס לקיים מצות כבוד אב ואם ע"י בנינו המפואר המהולל

תוך אנשי שם בשערי בת רבים כלילת יופי

מהור"ר **חיים יעקב ווילר** נ"י

בבונה-זרת (ארגנטינה)

ממני יקותיאל ווייס בעהמ"ס איר הבקר עם עולת הבקר
שנת: בברכת כל מזב לפ"ק

מחיית עמלק במשיכת קולמוס

נהגו סופרים ומגיהים לנסות את כלי הכתיבה, הקולמוס והדיו, בטרם יחלו במלאכת הקודש. בדפי הכריכה של כתבי-יד וספרים מצויים "נסיונות קולמוס" לרוב, לעתים מדובר בשרבוטים חסרי פשר, כתיבת אותיות הא-ב ברצף וכדומה, ולעתים על ידי כתיבת המילים: "נסיון הקולמוס".

עם הזמן נפוצו מליצות מיוחדות שכתבו הסופרים לנסיון. הידועה שבהן היא:

"אנסה הקולמוס אם ילך בנימוס".

למליצה זו כמה ואריאציות. בכתב יד אחד מצאתי את הנוסח הזה:

"אנסה הקולמוס אם ילך בנימוס, למחר אשתה בכוס אני ואנטונינוס".

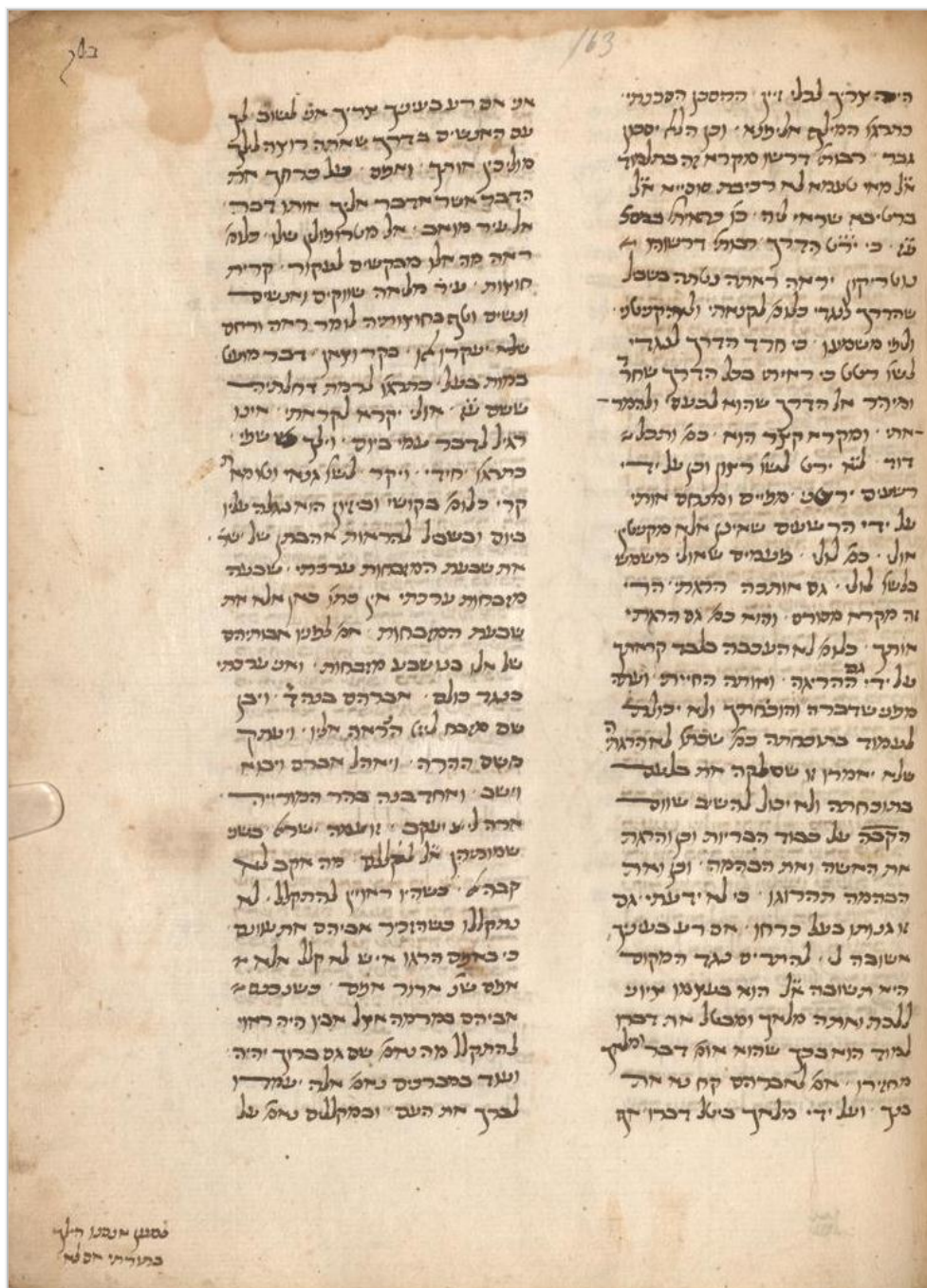
משה שטיינשיידר בחיבורו "הרצאות על כתבי יד עבריים" (ירושלים תשכ"ה, עמ' 36, הערה 27) מביא נוסח אחר על נסיון הדיו:

"אנסה את הדיו ואראה מה טובו ויפיו".

והיה גם נוסח משולב על הקולמוס והדיו יחד:

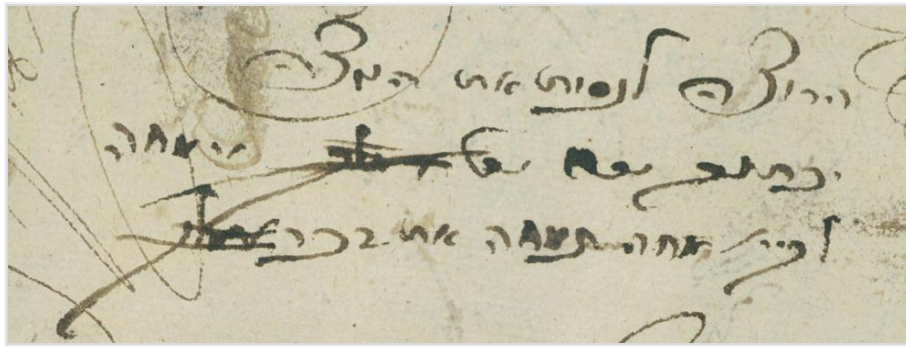
"אנסה הקולמוס אם רך אם אמוס, אנסה הדיו לידע יופיו".

להלן עמוד מתוך כתב-יד מזרחי של פירוש רש"י על התורה מהמאה ה-14/15, השייך לספריית פרנקפורט דמיין. בתמונה נראה קטע מפרשת השבוע - פרשת בלק.

שימו לב שבפינת העמוד השמאלית-תחתונה נכתב הפסוק "למען אנסנו הילך בתורתי אם לא". פסוק זה אינו שייך לפרשת בלק (שבספר במדבר), ומקורו ב"פרשת המן" (שמות טז, ד). אז מה בכל זאת הקשר לכאן? פשוט מאד! מדובר ב"נסיון קולמוס" של הסופר, אשר בדק את קולמוסו בשולי הדף, והשתמש בפסוק זה כפארפרזה. "למען אנסנו (=את הקולמוס) הילך... אם לא".

ולמי שמעוניין לקיים מצוה תוך כדי בדיקת הקולמוס, הנה השיטה:

הרוצה לנסות את הנוצה
יכתוב שם של עמלק וימחה
לקי"ם] מחה תמחה את זכר עמלק

לסיום, נציין כי רבי יהודה החסיד אסר לנסות את הקולמוס על גבי הספר:

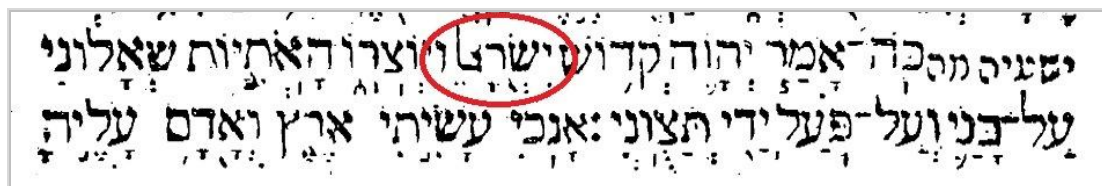
"...ולא יכתוב אדם חשבונות בספר, ולא יאמר אנסה הדיו או אנסה הקולמוס כי אסור להוסיף על הספר" (ספר חסידים, תתקז).

האותיות שאלונו

על שימוש לא שגרתי באותיות דפוס

שימו לב לשימוש היצירתי באות פ' (פ' סופית) שעשה מסדר האותיות בדפוסו הביתי של רבי יעקב עמדין באלטונה:

הוא הפך את האות וכך נוצרה עבורו הליגטורה א-ל.

קטע זה מופיע בחלק הראשון מסידורו של רבי יעקב עמדין, אלטונה תק"ה, עמ' רנז.

בסקירה מהירה לא מצאתי עוד כאלה בסידור.

ואגב, שימו לב באיזה פסוק זה "נפל": "האותיות שאלוני..."

זה הזכיר לי את ה"התנצלות" המליצית של "העוסקים בתורה", כלומר - המדפיסים, בסוף ספר באר עשק (ונציה תל"ד), שאותה הבאתי כבר פעם.

אלה דברי העוסקים בתורה

האותיות שאלונו להיותן מלאכתנו מאז ומקדם לחקוק בהם דברי חכמים וחידות (מה זה היה כי לא נמצא מעולם בר בלא תבן ודפוס בלא טעויות - ולסם תטיף מלתנו כי המלאכה כל עוד אשר נדמה אל הטבע תקרא מעשה ידי אדם שממנו קורצנו אך אם יעלה על לב להגדל מכל מין שגויה מכתב אלהים היא חרות על הליחות לבד ואין עוד מלכדו כתיב - נוסף במלאכה זו כי מצינת החסבר גר"י מסר לנו מהדורא קמח וידוע כי לעולם נמצא בה יתיר חסיו וחליף וטלאי ע"ג כתיב וכתוב ע"ג טלאי ולא ידענו לפעמים אכיון לדעתנו - אל אלהים הוא יודע כי כמונו מעלת המניה גר"י טרח כמה טרחות להביא העיניב ליסוד וא"ל נסים דברתנו ישלם פעלינו אליהם הנכנים על הדפוס כי עמנו כל מלאכתו כוחו להורות לבני ישראל כי רצונו של אדם כבודו לעשות ספרים הרבה עד אין קץ כן ירנה וכן יכרח לעד אמן.

האותיות שאלונו להיותן מלאכתנו מאז ומקדם לחקוק בהם דברי חכמים וחידות מה זה היה כי לא נמצא מעולם בר בלא תבן ודפוס בלא טעויות ולהם תטיף מלתנו כי המלאכה כל עוד אשר נדמה אל הטבע תקרא מעשה ידי אדם...

גם האות י' נהפכה על פניה, כאשר שימשה בכמה מקומות כתחליף לסימן הפסיק.

עד כמה שידוע לי, השימוש בי' הפוכה כסימן פסיק מופיע לראשונה אצל המדפיס "יונה בן יעקב מזאליץ אשר בגליל לבוב", מדפיס ידוע בקושטא שכונה בקצרה על שם מוצאו "יונה אשכנזי".

הספרים הראשונים בהם קיימת התופעה נדפסו בבית דפוסו בקושטא בסביבות השנים תע"ו-תע"ח (1716-1718), ביניהם: ספר גנת ורדים - לרבי אברהם הלוי; ספר מטה יוסף - לרבי יוסף נזיר; וספר מוהריק"ש, ערך לחם - לרבי יעקב קאסטרו.

לאחר מכן עברה הטכניקה גם לדפוס שהקים אשכנזי בשותפות עם דוד חזן באזמיר. בין הספרים שנדפסו באזמיר ונעשה בהם שימוש ב"י הפסיק": ספר חמדת ימים המפורסם; ספר שבות יעקב - לרבי חיים אבועלפיא; ספר זרע אברהם - לרבי אברהם יצחקי (נדפסו בין השנים תצ"א-תצ"ד 1731-1734) וספרים נוספים.

להלן מספר דוגמאות.

בספר חמדת ימים, רואים כבר בשער את אותיות י' ההפוכות:

וכאן שני קטעים מתוך הספרים:

הקרמת הרב המחבר שיחית

מבל מצות ה' אשר יעשה אותם האדם וחי בשם, תלמוד גדול להבין אמרי
 בינה על כל קוץ וקוץ כושל צנחם, כל שיטנו בלמידה ישנו בעשיה מעשה
 רב על כל דרכי בני אדם יהיו עושיהם, כי מה יתרון לאדם בכל עמלו מבקר לערב ועד
 מפלי שמשא הלך ילך אל סעיף הסלע ופועל חמם בכפיהם, עודנו באיבו יגוע אדם
 ואינו חין כל מחומה בילו רוח ותוהו נסכיהם, אכן רוח הוא בחנוש את שיש בו ידיעה
 ללמוד וללמד דעת את העם אשר יכל לפניהם ואשר יכל לפניהם, הפעם הודה את ה'
 השם חלקי מיושבי בית המדרש נפשו בחיים הם למחיהם, נחת ה' לנו זה ספ' **שבות**
יעקב חלה מוסיף על הראשונים ועין רואה יתנו עדיהם, הנה בדרך לקחתי זה האיש
 הדר הוא דחיל נמוקיר רבנן הן גביר כולו מלא חכמים איש חייל רב פעלים כה"ר

שבות יעקב – אזמיר תצ"ד

שמעו שמעו מלתי האיתנים מוסרי ארץ, אי שמים בקצו עלי רחמים כי נפרצתי פרץ על פני פרץ, רבת נדרומי
 נרות, נדרות תבוסות ומעודות, לא ידעתי סכורות, כי מעודי עד היום הזה לא שלתי ולא נחתי
 ומרעה אל רעה וזאתי, בראשיתי חין שלם בעירי, כי מלך זקן וכשל עבר שחרי, ויהי עד ומתנבר בשפת חלקות, והשביע
 בנחמות, ויהי תחיתות, רבו דבריו משיני ערב, השכם והערב, ובלחמו לחם כובים הטעימני, ועל כמותיו ומגדל
 הסורחים באור ותלום ג, העמידני, וכמארה הניבני, ואף כי חניו יחתו בו ונתרוקה אפסתי עוד יחדש עדיו וכלי
 ועמו, וכחלה רבות עמו, ובכל זולת לבי אחריו נטה כשור אל טבח יובל וכישה פותה, להסתופף תחת השמים משלות שול
 ומדומים, עד אשר בעיר ה' את רוחי, ויעירני בלוי אשר יעור משנות ואמאע את הקול מדבר, וחיללים יגבר, לאחר מה
 החלום הזה אשר חלמת קום לך קרא את ה' אלך, עזוב מי המרים ושתה מים מבורך, ונזלים מתיך בדרך, ועל כפך אשם

גנת ורדים – קושטא תע"ו

מאוחר יותר הגיע הרעיון אל דפוסו של ר' ישראל ב"ק בברדיטשוב, בספר 'צמח ה' לצבי' שהדפיס בסביבות שנת תקע"ח (1818).

לאחר מכן חוזרת התופעה בספר 'יוצא-דופן בשם "יד אהרן" שנדפס בשאלוניקי תקצ"ט (1839) וגם במקרה זה ניתן להבחין בה כבר בשער.

על שואה וספרים

שריפת ספרים בגטו מונקאץ' והדפסה לא-ידועה-ביבליוגרפית בסוואליווע בשנת ת"ש

מלחמת החורמה שהכריזו הנאצים על הספרים היהודיים וגורלם של ספרים וספריות בתקופת השואה מרתקים אותי במיוחד. בעבר עסקתי בעניין זה והפניתי לספרה המצויין של חוקרת השואה הגב' אסתר פרבשטיין 'בסתר רעם' (ירושלים תשס"ב), שהקדישה פרק מיוחד ל"שואה של הספרים".

בקרב עומד לצאת ספר חדש שכתבה הגב' פרבשטיין המתמקד בשואת יהודי הונגריה. הספר החדש, שניתנה לי הזכות לקרוא חלקים ממנו, מכסה מגוון אספקטים הייחודיים ליהדות הונגריה האורתודוקסית ולגורלה בתקופת השואה, ומתבסס בין השאר על ארכיונים שטרם נחשפו ועדויות חדשות. גם שם גיליתי פרק מיוחד בנושא הספרים בשואה.

כאן ברצוני להוסיף עדות ששמעתי רק לאחרונה מסבא שלי, ר' נח שטרן הי"ו, על שריפת ספרים בגטו מונקאץ'.

סבי נולד בז' סיון - יום טוב שני של חג השבועות בשנת תרפ"ט (15 ביוני 1929) בעיירה קטנה בשם סוואליווע (Szolyva) שבאותם ימים השתייכה לצ'כוסלובקיה. סוואליווע, השכונת בערי הקרפטים, נודעה כעיירת נופש ומרפא וזכתה לביקורים של אדמו"רים חשובים, ביניהם האדמו"ר מסאטמאר שאף התארח בביתו של סבי.

ביום האחרון של חג הפסח תש"ד (אפריל 1944) רוכזו יהודי סוואליווע בבית הכנסת, משם הוסעו ברכבת לגטו במונקאץ', ושם שהו יחד עם אלפי יהודים מעיירות הסביבה תחת כיפת השמים כארבעה שבועות. ב-15 במאי, הועלו כולם לרכבות והובלו למחנה ההשמדה אושוויץ. ביום שבת כ"ז אייר תש"ד (20 במאי 1944) הגיע סבי לאושוויץ יחד עם משפחתו: אביו - ר' ישראל, אמו - פריידל, ושמונה אחיו ואחיותיו (בתי-מרים, יואל, שרה [שור], יוסף, רבקה, שמואל-יעקב, משה וחיה - שהיתה בת שנה, ה' ינקום דמם). כולם מלבדו הובלו לצד שמאל בסלקציה שנערכה מיד עם רדתם מהרכבת, וכפי הנראה, כבר באותו לילה (כ"ט אייר) הועלו על המוקד במשרפות אושוויץ. כ-50 מבני העיירה, ביניהם סבי, נשלחו מאושוויץ למחנה העבודה גוזן-מאוטהאוזן שבאוסטריה. מתוכם שרדו ארבעה, ביניהם סבי.

סוואליאווע – לפני השואה

בית יעקב בסוואליאווע

ב"תחנת המעבר" שלהם, העיר מונקאץ', היו למעשה שני גטאות. האחד, בתוך העיר, שיועד ליהודי מונקאץ'. הגטו השני, שכן מחוץ לעיר, בבית החרושת ללבנים של שיוביץ' (Sajovits), בו שהו כ-14,000 יהודים מכפרי המחוז, ואליו הובאו גם סבי ובני עיירתו.

לאחר מכן, כשיהודי המחוז הובלו לאושוויץ, העבירו הגרמנים את יהודי העיר מונקאץ' אל בית החרושת ומשם שולחו אף הם להשמדה, כעשרה ימים לאחר מכן, ב-24 במאי.

בהיותם בבית החרושת ללבנים, הבחין סבי בערימות ספרים שהובאו על ידי הגרמנים והובלו לחדר התנורים של המפעל, הוא זוכר שהתרשם מאד מהכרכים המפוארים והגדולים, ואז

התברר לו כי הספרים הובלו בפקודת הגרמנים מבתי הכנסת ובתי המדרש של מונקאץ', במטרה לשרפם בכבשני בית החרושת.

לא ידוע לסבי האם הגרמנים ביצעו את זממם ושרפו את הספרים או לא. אך מכל מקום, סיפור זה מצטרף להיסטוריה של רדיפות הנאצים אחר הספר היהודי.

ברשותה האדיבה של הגב' פרבשטיין אצטט כאן קטע מספרה החדש, המתאר את מצב הספרים במונקאץ' כשחזרו אל העיר שרידי היהודים לאחר המלחמה:

"יעקב חיים רוטנר תיאר את מונקאץ', עיר הספרים, בלא ספריותיה. כאשר הגיעו לעיר מצאו אלפי ספרים שהתגוללו באין דורש. הספרים נאספו לשטיבל הישן ולבית הכנסת הגדול. בשנת תשי"ב/1952 החרימה הממשלה את בית הכנסת לצרכיה ודרשה להוציא את הספרים. שוב נאספו הספרים והובאו לבית כנסת בעיר סמוכה, אולם המשטרה חתמה את המקום ללא הודעה מוקדמת. לילה אחד פרצה שרפה בבית הכנסת, ויהודים סיכנו עצמם כדי להוציא את ספרי התורה. צוענים מקומיים לקחו מן השלל, והיהודים שילמו להם עבור כל ספר שיימצא, ואכן הצוענים ערכו חיפוש בעיירה והביאו ספרים נוספים. את הספרים שנותרו בבית הכנסת השרוף שלחו ההונגרים לתעשיית הנייר. הספרים שניצלו בעיר עברו לרשות הצעירים היהודים, והם הקדישו חודשים מספר לשקם אותם, לייבשם ולסדרם, "שיהיו הספרים הקדושים מונחים בדרך כבוד".

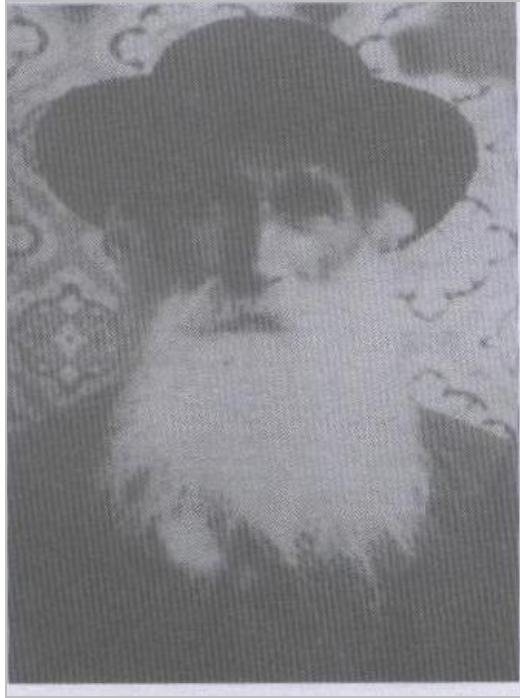
בסאוליווע פעל דפוס יהודי קטן, שהיה בבעלות רב המקום - רבי חיים יהודה גולדנברג. לפי מפעל הביבליוגרפיה, דפוס זה הפסיק לפעול בשנת תרע"ג (1913) ושני הספרים האחרונים שנדפסו בו באותה שנה הם: ספר אפריון, מאת רבי שלמה גנצפריד [מהדורה שניה], ושו"ת לבושי מרדכי, מאת רבי מרדכי וינקלר אב"ד מאד [מהדורה ראשונה].

ובכל זאת, לי ידוע על הדפסה יהודית מאוחרת בהרבה שנעשתה בסאוליווע.

בשנת תש"א (1941) בערך נדפס במקום קונטרס קטן [בן חמשה עמודים] ובו צוואתו של ר' משה שטרן, סב סבי.

ר' משה שטרן, דמות אופיינית בין יהודי הקרפטים של תלמיד חכם צנוע המתפרנס מעבודת אדמה ועיבוד עורות, ראש חברת ש"ס וממנהיגי הקהילה בעיירה בילקה (Bilky) הסמוכה, כתב את צוואתו ביידיש בשנת תרצ"ד (1934), ובה ביקש מילדיו ללכת בדרך הישר, לקבוע עתים לתורה, לנהוג בצניעות ועוד.

בסוף הצוואה מכתیب ר' משה את נוסח המצבה שיקימו על קברו. הוא מבקש שלא לכתוב עליו שום תוארים, רק: "פ"נ משה בן שרה ובן שמואל יעקב, והוא היה מעביר על מדותיו".

ר' משה שטרן

את הצוואה הדפיס אבי סבי, בנו של ר' משה, ר' ישראל שטרן. מאחר ור' משה נפטר בחודש אלול ת"ש, שיערתי שהצוואה נדפסה בשנת תש"א.

הדפוס בו נדפסה הצוואה היה שייך למשפחת דויטש. בן המשפחה, ארי דויטש, שהיה חבר ילדות של סבא שלי, הגיע עמו למאוטהאוזן, ויחדיו שרדו את אימי המחנה עד לשחרור.

בשיחה שקיימתי עם ארי, שמתגורר מזה שנים בניו-יורק, סיפר לי כי את הדפוס הקים אביו והוא נועד בעיקר להדפסת תעודות ממשלתיות, פרוספקטים ופרסומות לבתי עסק. עד כמה שידוע לו, הם לא התכוונו להדפיס ספרי קודש.

בעקבות חוקי האפליה נגד יהודים הופקע הדפוס מחזקת משפחת דויטש ממש באותה תקופה. ייתכן שצוואה זו הייתה פריט הדפוס האחרון שנדפס באותיות עבריות בסוואליווע.

מובן לכל שהסיכוי שעותק מהצוואה ישרוד היה אפסי. מלבד מאורעות השואה שהחריבו סדרי עולם והעלימו אלפי פריטים מן הסוג זה, מדובר גם בהדפסה מצומצמת של עותקים שנועדה רק לבני המשפחה. ובנוסף, לא מדובר בספר אלא בדפים בודדים שמתכלים במהירות רבה.

אלא שזמן קצר אחרי הדפסתה שלח מאן דהוא מבני המשפחה עותק מן הצוואה לאחד הבנים של ר' משה שטרן שהתגורר אז בארץ ישראל, וכך זכינו שהצוואה השתמרה לדורות. כשסבי עלה ארצה אחרי השואה, דאג לעשות צילומים מן העותק הבודד הזה שבינתיים אבד.

להלן עמוד ראשון ואחרון מן הצוואה (למעוניינים - מצורף קובץ עם הצוואה כולה).

בעזה"י יום ג' לסדר ושמרתם לעשות ככל אשר יורוך שנת תרצ"ד.

דוד המלך ע"ה האט געשריבען אין תהלים. על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצא, שטייט אין די ספרים לעת מצא זו מצוי הנפש. א מענטש ברויך בעמען השית בשעת ער ברויך אבנעבען דאס נפש צו השית וואס האט איהם עם געגעבען ער זאל קענען רעדען און זאל זיין ביים שכל ער זאל קענען אנזאגען וואס ער ברויך, אבער ניכט יעדער איז זוכה דאצו, דאדער האבע מיך גענימען שרייבען די פאר שירות און אנה זאגען וואס איך קען ביז איך בין נאך ביים כח און ביים שכל.

יצחק אבינו ע"ה ווען ער האט געוואלט בענטשען עשוין האט ער געזאגט. הנה נא זקנתי לא ידעתי יום מותי, ברענגט דשי"א מאמר אמר ר' יהושע בן קרח, כשמגיע אדם לפרק אבותיו ידאג חמש שנים לפנייהם וחמש שנים לאחריהם, איך בין שוין ביז די חמש שנים פון מאמענס צייט פערציבער, נאר אין די חמש שנים לאחריהם פאן דער מאמענס צייט בין איך נאך ניכט פערציבער און כפרט איך בין אויך ניכט גענצליך בבדיאות הנוף, דאדורך האבע מיך גענומען צו שרייבען די פאר שירות, דאס איז דער צווייטער טעם פאן מין שרייבען.

ביי אבות אבינו ע"ה געליבטן יידישע האט געזאגט רבי יעקב לבען אשר יצוה את בניו אחריו ושמרו דרך ד', זעהן מיר אז עס איז א מצוה אנצוזאגען פאר די מינדער זאלען גיין בדרך הישר, דאדער וויל איך איך בעמען מיינע ליבער קינדער, זאגן מעכטער און איידעם איהר זאלט זעהן צו מין וואס איך וועל איך דא ווייטער בעמען.

ערשטענס בעט איך איך ליבער קינדער איהר זאלט נזהר זיין אין דער זאך וואס איך האב דארויף מקפיד געווען איהר זאלט פיר אייערע מינדער ניכט מאכען קיין בגדי פריצות, העטדער אהן ארביל אדער ווי קליידער אהן א ארביל ווי ווא די היינטיגע וועלט פיהרט זיך און טיען נאך פיר די עמות העולם, איהר ווייסט דאס איך האב אויף דען פיעל גע' שטרימען, בזכות זה ווירד איהר זוכה זיין זי מגדל צו זיין מתוך נחת והרחבה.

2. בעט איך איך איהר זאלט איך ניכט זיפֿען און שמירען מיט די שמעקעדיגע זיפֿען וואס מען גייט ארויס אויף דער גאס, שפירט מען דאס ווייט, די וועלט מיינט דאס שמעקט, ליידיג דאס שטיינט ארגער ווי צוואה מען גייט דאך לעבען עטוואס איין מענטש וואס ער איז גייט איין ער' ליכער ערוועקט מען אין עם דען יצהר בעזה"י, די וועלט האלט דאס פיר גארניכט און דאס איז ליידיג איין עין פלילי, ע"כ בעט איך איך איהר זאלט איך פון דען אבזימען און אויך ווארענן אייערע קינדער זא

באָטשע וועלכער איינער וואס לערנט דען פרק משניות איך דען בייך
מען נעמט דען מיטם הייל.

או איזר ווירד מיר שטעלען א מצבה ואל מען קיין שום תוארים
אויפֿשרייבען איך דער מצבה נאָך פֿינ משה בן שרה וכן שמואל יעקב
והוא היה מעביר על מדותיו נפטר תנצבות.

וועגן דען סדר פֿון ירושה וועל איך נאָך שרייבען או השירה וועט
מיר נאָך שטיקען דאס לעבען פֿאַרלייפֿיג ווייס איך נאָך נעמט וואס עס
ווירד זיך נאָך טיין ביז די צייט ווירד קומען מה שיעלה הוגן יעשה השכל
איך האָב דאס איזר ווירד איך נעמט שרייבען איזר ווירד שוין אליין פֿערד
שטיין וואס צו טיין ובפרט איך האָב נאָך דער פֿרויזאן נעמט חתונה גען
מאכט השירה ואל מיר העלפֿען ביי טיין לעבען נאָך איזר חתונה מאכען
נאָך א מענטש ווייסט נעמט וועמענס מאַרגען איז דאָהער ואלט איזר
ווען זי ואל חתונה האבען צו איין תורה נעמט געבען זי צו איין בור און
פֿין דעם וואס עס ווירד בלייבען נאך טיין אבדעבען א טיין וואס עס היינט
פֿיר ברכהין ואלט איזר איך גראד צוטיילען נאָך איך האָב נאָך האָב
השירה ווירד מיר נאָך העלפֿען איך ואל איזר חתונה מאכען און אלעס
אליין און ארדענעג ברענגען בן ידי רצון.

משה עלה למרום
שבעים שנה חי ימי חייו
חי מעביר על מדותיו
ב' אלול ת"ש לפ"ס.

"הכותב אגרת לחברו בחודש הזה

יכתוב בראש האגרת:

לשנה טובה תכתב, או תז"ל רנ"ו"

(ר"ח פאלאג'י, מועד לכל חי, סימן יא).

תז"ל רנ"ו = תזכו לשנים רבות נעימות וטובות

מאחל מכל הלב

אלי שטרן

מסע ביבליוגרפי - מאת אלי שטרן. חלק מהמידע והתמונות באדיבות "קדם" - בית מכירות
פומביות בע"מ. © כל הזכויות שמורות ואין להעתיק ללא רשות מפורשת. תגובות, רעיונות והערות
מתקבלות בשמחה, וכמובן מצטרפים חדשים לרשימת התפוצה. elishteren@gmail.com

נוטריון